

הרב יהודה זולדן

מלאכת מחשבת - שבת ושמיטה (שבת עג ע"ב)

א. שבת - מלאכת מחשבת מסמיכות פרשת שבת לפרשת המשכן
שמות לה, לג: "מלאכת מחשבת". **אונקלוס:** בכל עבדת אומנון [תרגום ירושלמי, יונתן] [מעשה חושב- "עובד אומן" [אונקלוס, בכל פרשיות המשכן]

חגיגה י ע"א-ע"ב
 משנה. הלכות שבת... - הרי הם כהררים התלוין בשערה, שהן מקרא מועט והלכות מרובות. גמ'. הלכות שבת - מיכתב כתיבן! לא צריכא, לכדרכי אבא. דאמר רבי אבא: החופר גומא בשבת ואין צריך אלא לעפרה - פטור עליה. - כמאן, כרבי שמעון, דאמר: מלאכה שאינה צריכה לגופה פטור עליה. אפילו תימא לרבי יהודה, התם - מתקן, הכא - מקלקל הוא. מאי כהררין התלוין בשערה? מלאכת מחשבת אסרה תורה, ומלאכת מחשבת לא כתיבא.

רש"י חגיגה י ע"ב
 ומאי כהררין... דאילו מלאכת מחשבת בשבת לא כתיבא, אלא במשכן הוא דכתיב, ולפי שסמך בפרשת ויקהל פרשת שבת לפרשת משכן - אנו למדין מלאכת מחשבת לשבת.

ירושלמי שבת ז, ב
 כל אבות מלאכות מן המשכן למדו. מה חרישה היתה במשכן שהיו חורשין ליטע סממנין. ...מה צביעה היתה במשכן שהיו משרבטין בבהמה בעורות אלים מאדמים...מה קשירה היתה במשכן שהיו קושרין את המיתרים. ...מה מחיקה היתה במשכן. זעירא בר חנינא בשם ר' חנינא שהיו שפין את העור על גבי העמוד.

שבת מט ע"ב
 דתניא: אין חיבין אלא על מלאכה שכיוצא בה היתה במשכן, הם זרעו - ואתם לא תזרעו, הם קצרו - ואתם לא תקצרו, הם העלו את הקרשים מקרקע לעגלה - ואתם לא תכניסו מרשות הרבים לרשות היחיד.

שבת צו ע"א
 המושיט חייב והזורק פטור, שכך היתה עבודת הלויים.

הרא"ה קוק, עין איה, שבת ב, פרק יא, כ
 ההוצאה היא הכשרת המלאכות, כח המלאכה ולא פועל המלאכה. לא הטבע עשה את המטבע של המלאכה עליה, אין כאן עיבוד ושינוי באיזה חומר, כי אם העתקה ושינוי מקום. אמנם רק ממבט אנושי אין התנועה חשובה מלאכה כל זמן שלא נשתנה עצם החומר, אבל מצד המבט האמיתי, מצד עצמותם של הדברים כמו שהם, הרי כל השינויים שבחומר אינם כי אם תנועות והעתקות מקומיות. ועל כן באמת מלאכה היא ההוצאה, אבל בתיאור פרטיה צריכה היא לשאת עליה את החותם של הגזרה העליונה, את התכונה החוקית האלהית, שזהו הוא העושה אותה לאחת מהמלאכות. על כן דוקא כפי הסגנון שהיתה מלאכה זו במשכן, הרי החותם של המלאכה עליה, שכך היתה עבודת הלויים. בסגנון משונה מזה כבר אנו שבים למחשבתו של האדם וציוריו, שאינו יכול לקרא בשם מלאכה כי אם דבר הפועל שינוי בעצם החומר בטבעו. ועל כן המושיט דוקא הוא חייב, והזורק פטור. מאחר שלא חתמה החוקה העליונה את חותם המלאכה על תנועת הוצאה כזו, נשארת היא ע"פ תכונה הטבעית המוגבלת בחושי האדם, שאז היא אינה בגדר מלאכה.

ב. מלאכת מחשבת - הגדרה

ביצה יג ע"ב; חגיגה י ע"ב; בבא קמא כו ע"א, ס ע"א; סנהדרין סב ע"ב; זבחים מז ע"א; כריתות יט ע"ב.
רש"י ביצה יג ע"ב ד"ה אלא

...לשבת - מלאכת מחשבת שהיא מלאכת אומנות אסרה תורה, שנסמכה פרשת שבת למלאכת המשכן בויקהל, והתם "מלאכת מחשבת" (שמות לה, לג) כתיב.

רש"י חגיגה י ע"ב
 ומאי כהררין - דקאמר במתניתין, דמשמע שיש קצת רמז מן התורה ללמד זה, ומהו הרמז? מלאכת מחשבת - שהמחשבה חשבה בדעתו ונתכוון לה, וזה לא נתכוון לה לבנין זה - לפיכך פטור, וזהו רמז מועט, דאילו מלאכת מחשבת בשבת לא כתיבא, אלא במשכן הוא דכתיב, ולפי שסמך בפרשת ויקהל פרשת שבת לפרשת משכן - אנו למדין מלאכת מחשבת לשבת.

רש"י בבא קמא כו ע"ב
 ..בשבת דבעינן מלאכת מחשבת שנתכוין לעשות מלאכה, וכסבור שהיום חול וזה לא נתכוין.

רש"י בבא קמא ס ע"א
 מלאכת מחשבת - נתקיימה מחשבתו דניחא ליה ברוח מסייעתו.

הרב שמשון רפאל הירש, שמות לה, לג
 (לג) מלאכת מחשבת, כמשמעה: מלאכה שיש בה משום מחשבה. הרי זה הביטוי המיוחד הנותן סימן במהותו העיקרית של מכלול העשייה שבאה לכלל אומנות התקנתו של המשכן, ולפיכך הוא קובע גם את מושג המלאכות האסורות בשבת שמשפטן, כידוע, כמשפט מלאכת המשכן (עי' פי' לעיל לה, א - ב). בכך נקבעת מלאכת האדם, במלוא משמעותה, כהגשמתה הייצרנית המודעת של המחשבה על ידי תבונת הכפיים של האדם. לגבי מושג המלאכה בדיני שבת נובע מכך, ש[א] "מתעסק" (בלא ידיעה) אינו בכלל "מלאכת מחשבת",

[ב] וכן "דבר שאינו מתכוין" (ללא כוונה), [ג] "מלאכה שאינה צריכה לגופה" (ללא כוונה לגבי התוצר העיקרי), [ד] "כלאחר יד" (שלא בדרך העשייה הרגילה), [ה] ו"מקלקל" (פעולה הרסנית ולא יצרנית) - כל אלה אינם כלולים במשמעותו המלאה של מושג המלאכות האסורות בשבת.

סנהדרין ט"ב

[א] המתעסק בשבת - פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה.

שבת מא ע"ב תוד"ה מיחם

[ב]...דגבי שבת לא אסור אין מתכוין אלא מדרבנן, דכיון דאין מתכוין לא הויא מלאכת מחשבת, ושרי.

שבת עה ע"א תוד"ה טפי

[ג]...הא דפטר ר' שמעון מלאכה שאינה צריכה לגופה, היינו משום דבעי מלאכת מחשבת.

בית שמואל סימן קכג ס"ק ד

[ד] כלאחר יד: אם כתב בשבת בידו השמאלית פטור ש"מ לאו כתב הוא שאני שבת דבעינן מלאכת מחשבת.

חגיגה י ע"א

[ה] דאמר רבי אבא: החופר גומא בשבת ואין צריך אלא לעפרה - פטור עליה. - כמאן, כרבי שמעון, דאמר: מלאכה שאינה צריכה לגופה פטור עליה. - אפילו תימא לרבי יהודה, התם - מתקן, הכא - מקלקל הוא. מאי כהררין התלוין בשערה? מלאכת מחשבת אסרה תורה, ומלאכת מחשבת לא כתיבא.

הרב אשר וייס "בגדר מלאכת מחשבת", מנחת אשר - שמות, סי' סג

עיקר פירוש מלאכת מחשבת הוא מלאכת אומנות כדמתרגם אונקלוס "עיבדת אומנין" (שמות לה, לג) וכן הוא בתרגום יונתן בן עוזיאל ובתרגום ירושלמי, וכן פירש רש"י (ביצה יג ע"ב) וכך פירש אונקלוס בכל פרשיות תרומה ותצוה - "מעשה חושב - עבד אומן". וביאור הדבר דמלאכת מחשבת הוי מלאכת אומנות וחשיבות ולא מלאכת הדיוט בעלמא. ...וקבעו חז"ל בעומק בינתם דיש כמה מאפיינים של מלאכת מחשבת, דבעינן שיעשה את המלאכה בכוונה שלמה, וגם שיהי בעצם מלאכה חשובה.

ג. זומר וצריך לעצים, בשבת ובשביעית

שבת עג ע"ב: "אמר רב כהנא זומר וצריך לעצים", רש"י, ותוספות ד"ה זומר

סנהדרין כו ע"א

רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק הוו קאזלי לעבר שנה בעסיא... תו חזייה לההוא גברא דהוה כסח בכרמי, אמר להן: כהן וזמר? אמר לו: יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך. אמר להם: הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות.

תוספות סנהדרין כו ע"א [מהרש"ל, מהרש"א, חפץ ה (שבת עג ע"ב)]

לעקל בית הבד אני צריך - וקשה דמ"מ מה בכך, מ"מ הוה משביח הכרם דהכי אמרינן פרק כלל גדול (שבת דף עג: ושם) "הזומר וצריך לעצים חייב שתים משום קוצר ומשום נוטע", הכא נמי לחייב משום עבודת נוטע? וי"ל דעביד ליה באותו ענין דודאי קשה ליה, דליכא לחייבו משום נוטע [קוצר] כדאמרינן גבי שבת, דשאני גבי שבת דמלאכת מחשבת אסרה תורה והא מתעבדא מחשבתו, אבל גבי שביעית אין לאסור רק היכא דמשביח הקרקע, אבל הכא קשיא ליה.

ד. גבי שביעית לא בעינן מלאכת מחשבת

משנה שביעית ד, ב

שדה שנתקוצה תזרע במוצאי שביעית...

[שדה שנתקוצה] בשביעית, שניטלו ממנה קוצים וברקנים שהיו תלושים ומפוזרים בשדה כדי ליפותה. אסור לעשות כן בשביעית מדרבנן. "תיזרע למוצאי שביעית" ולא קנסוהו חכמים שלא ליהנות ממלאכה שעשה באיסור בשביעית, היות ואין זו עבודה חשובה.

גיטין מד ע"ב תוד"ה שנתקוצה

פי' ר"ח קוצין התלושים בה, וכן מפרש בירושלמי. אבל מחוברים הן אסורין מדאורייתא, כדאמרינן בפרק הבונה (שבת דף קג.) "התולש עולשין, והמזרד זרדין, אם ליפות הקרקע - כל שהוא". אף על פי דפטר התם בארעא דחבריה, הכא ליכא לאוקמי בהכי, דשביעית לא מיפטר משום מלאכה שאינה צריכה לגופה.

מועד קטן יג ע"א תוס' ד"ה נטיבה

נטיבה או נדירה - ...ובגיטין (ד' מד: ושם) פירש בקונטרס.. דבקוצה מלאכה דרבנן, וצ"ל דאיירי בקוצים תלושים. דמחוברים, כל דהו הוי דאורייתא, דאמרינן בשבת (ד' קג.) "התולש עולשין, והמזרד זרדין, אם ליפות את הקרקע - כל שהוא", ואף על פי שאין מכיין ליפות, דקאמר התם דפטור גבי שבת כגון בארעא דחבריה, אבל גבי שביעית לא בעינן מלאכת מחשבת.

שבת צד ע"א תוד"ה רבי שמעון פטור

נראה לר"י דמלאכה שאינה צריכה לגופה, קרי כשעושה מלאכה ואין צריך לאותו צורך, כעין שהיו צריכין לה במשכן אלא לענין אחר. כי הצורך שהיתה מלאכה נעשית בשבילו במשכן, הוא גוף איסור המלאכה ושורשו. הוצאת המת - אין צריך למת, ובמשכן היו צריכין לחפצים שהוציאו. צד נחש שלא ישכנו - אינו צריך לנחש, ובמשכן היו צריכין לתחש וחלזון. ...והריגת המזיקין - אין צריך להם, ובמשכן היו צריכין לעורות אילים הנשחטים. וחופר גומא - ואינו צריך אלא לעפרה, ובמשכן היו צריכין לגומא לנעוץ בה או לדבר אחר.

רמב"ם הלכות שמיטה הקדמה

(א) שתשבות הארץ בשביעית ממלאכתה. (ב) שלא יעבוד עבודת הארץ בשנה זו. (ג) שלא יעבוד עבודת האילן בשנה זו. (ד) שלא יקצור הספיח כדרך הקוצרים. (ה) שלא יבצור הנזירים כדרך הבוררים. (ו) שישמט מה שתוציא הארץ.

רמב"ם שמיטה א, א

מצות עשה לשבות מעבודת הארץ ועבודת האילן בשנה שביעית שנאמר "ושבתה הארץ שבת לה" ונאמר "בחריש ובקציר תשבות", וכל העושה מלאכה מעבודת הארץ או האילנות בשנה זו ביטל מצות עשה ועבר על לא תעשה שנאמר "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור".

רמב"ם הל' שמיטה ויובל

א, א: מצות עשה לשבות מעבודת הארץ ועבודת האילן בשנה שביעית, שנאמר: "ושבתה הארץ שבת לה", ונאמר "בחריש ובקציר תשבות". וכל העושה מלאכה מעבודת הארץ או האילנות בשנה זו ביטל מצות עשה ועבר על לא תעשה שנאמר "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור".

א, ד: החופר או החורש לצורך הקרקע או המסקל או המזבל וכיוצא בהן משאר עבודת הארץ, וכן המבריק או המרכיב או הנוטע וכיוצא בהן מעבודת האילנות מכין אותו מכת מרדות מדבריהן.

א, ה: אין נוטעין בשביעית אפילו אילן סרק, ולא יחתוך היבולת מן האילנות, ולא יפרק העלין והבדים היבשים... לא יפסג את האילנות וכן שאר כל עבודת האילן, ואם עשה אחת מאלו בשביעית מכין אותו מכת מרדות.

א, ו: ושורין את הזרעים בשביעית כדי לזרוען במוצאי שביעית,

א, ח: משקין בית השלחין בשביעית והיא שדה הזריעה שצמאה ביותר, וכן שדה האילנות...

א, כ: המזנב בגפנים והקוצץ קנים הרי זה קוצץ כדרכו בקדום ובמגל ובמגירה ובכל מה שירצה.

ב, יד: בונה גדר בינו ובין רשות הרבים, ומותר להעמיק עד הסלע ומוציא את העפר וצוברו בתוך שדהו כדרך כל מעמדין זבל, וכן אם חפר בור ושיח ומערה בשביעית צובר העפר בתוך שדהו כדרך כל החופרים.

אגלי טל, מלאכת זורע, עמ' יד [מלאכת זורע, עמ' יט; מלאכת חורש, עמ' כז, הגהה; עמ' תקכט אות יט]

(ב) יש לחלק בין זריעה דשביעית, לזריעה דשבת דשביעית. דכתיב "ושבתה הארץ שבת לד'", לא מחייב אלא בקליטת הקרקע... אבל בשבת יש לומר דחייב תיכף בשעת זריעה. ומהאי טעמא בשביעית אסור אם זרע בערב שביעית רק שקולט בשביעית.

הרב נחום רבינוביץ, יד פשוטה, הל' שמיטה ויובל - מבוא, "מה בין הגדרת מלאכות שבת לבין הגדרתן בשביעית ויובל?", עמ' ז

כל תהליך עיבוד האדמה שמטרתו להצמיח זרעים כלול באזהרת "עבודת הארץ". בדרך כלל תהליך זה מתחיל בחרישה או עידור, וממשיך בזיבול ובפיזור זרעים על האדמה שהוכנה לכך וחיפויים. בשבת נחשבות כל הפעולות האלה ודומיהן מלאכות נפרדות. לא כן בשביעית. אם אדם מתכוון לזרוע, אסור לו לחרוש ולתקן את הקרקע, ואם תסתיים עבודתו בהשרשת זרע יתחייב מלקות. אם הופסק התהליך באמצע, כגון שחרש וזיבל ולא הספיק לזרוע - אינו מתחייב מלקות שהרי על אף מה שעשה, הארץ עדין שובתת ואינה מגדלת צמחים בגלל פעולתו. מאידך, לכתחילה עוודרים תחת הגפנים בשביעית (רמב"ם הל' שמיטה ויובל א, ח) מפני שאין בכך הכנה לזריעה ואין דעתו לזריעה, ואין צריך לומר שמותרת חפירה לצורך בנין וכיוצא"ב (שם ב, יד). אע"פ שבשבת חייב חטאת (רמב"ם הל' שבת ח, א). כמו כן שורים את הזרעים בשביעית כדי לזרוען במוצאי שביעית (רמב"ם הל' שמיטה ויובל א, ו) הואיל ובשביעית הזריעה שאסרה תורה היא עבודת הארץ בלבד והצמיחה במים אינה עבודת הארץ, למרות שבשבת חייב חטאת (רמב"ם הל' שבת ח, ב).

אף הזמירה שאסרה תורה בשביעית מטרתה היא גידול פירות והיא "עבודת האילן". אבל אם אין הפעולה מצמחת פירות אינה אסורה מן התורה, ולא עוד גם לכתחילה מותר לזנב בגפנים ולקצוץ קנים (רמב"ם הל' שמיטה ויובל א, כ).

שתי המלאכות הנותרות שאסרה תורה בשביעית הן בפירות: קצירה - מתייחסת לגידולי שדה כגון תבואה וקטניות וגידולי שגינה כגון ירקות וכיו"ב. בצירה - היא הנקראת "אסיפה" (רמב"ם הל' שמיטה ויובל ד, כב) מוסבת על פירות האילן. בשבת, "כל העוקר דבר מגידוליו חייב משום קוצר" (רמב"ם הל' שבת ח, ג) מה שאין כן בשביעית. אדרבה, התורה התירה פירות שביעית לאכילה והנאה "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה". והרי זה אינו אפשרי בלא לקטוף וללקוט אותם. אלא שאסרה תורה קצירה ואסיפה כדרך שעושה אדם בשדהו בכל שנה, שאוסף את כל תבואתו לעצמו ופועל באופן היעיל ביותר לכנס את כל תבואתו. קצר את כל השדה והעמיד קרי ודש בבקר - עבר על כל אזהרת קצירה בשביעית וחייב מלקות. אבל אם קטף או קצר מעט מעט - חובט ואוכל (רמב"ם הל' שמיטה ויובל ד, א). כל ששינה מדרך הקוצרים והבוררים והניח לאחרים לאסוף פירות כמוהו כדרך שמביאים מן ההפקר - קים בכך מצוות שביעית (שם ד, כד).